

רוסיה בין 1859 ל-1924

רקע היסטורי לזכרונותיו של הרב יעקב מזא"ה

החומר שלהלן מכיל הערות ואזכורים קצרים של אותם האירועים ההיסטוריים שהתרחשו במאות ה-19 וה-20, אשר יש להם חשיבות להבנת זכרונותיו של הרב מזא"ה (1859–1924), אשר היה הרב הראשי של מוסקבה בין 1893 ל-1924. ככלל, האירועים שייסקרו להלן הוזכרו במפורש או באופן עקיף בזכרונותיו של הרב.

ד"ר משה יאנובסקי

עברית: אליהו בן-אשר

רקע: שלושה פלגים ביהדות

בתקופת חייו של הרב מזא"ה – כמו גם כיום – ביהדות היו שלושה פלגים עיקריים ("סיעות" עפ"י הראי"ה – אורות התחיה, פרק יח): השכלה, אורתודוקסיה וציונות (עפ"י הראי"ה: ליברליות, אורתודוקסיה ולאומיות, כנגד שלושה כוחות – האנושיות, הקודש והאומה). הרב מזא"ה היה חלק מכולם וגישר בין כולם.

תנועת ההשכלה ברוסיה התחילה כתנועה בסביבות שנות ה-1840, דהיינו לפני לידתו של הרב. בין המשכילים הראשונים היו לא מעט אנשים אשר הקפידו על מצווה קלה כחמורה – ראה, למשל, "הספד של ניצחון" בזכרונות. מאוחר יותר דרכי ההשכלה והמסורת נפרדו.

בתוך האורתודוקסיה היו שני זרמים – 'חסידים' ו'מתנגדים' (לחסידות) – אשר יחסייהם הגיעו בסוף המאה ה-18 ובשליש הראשון של המאה ה-19 לעימות קשה שכלל לא רק איסורי חיתון (ראה, למשל, "תהילה" של ש"י עגנון) אלא אף הלשנות לשלטונות במטרה לגרום לכליאת יריבים. תנועת הציונות החלה למעשה ב-1881 מול עיניו של הרב.

1827 – הקנטוניסטים

הצו של ניקולאי הראשון בנוגע לגיוס החובה בשנת 1827, המוכר בהיסטוריה היהודית כ"גזירת הקנטוניסטים", היה צעד אנטישמי מחושב. לצבא גויסו ילדים בגיל 12, ולא פעם גם צעירים יותר מזה. באופן רשמי, הם אמנם היו אמורים להגיע למכינות צבאיות, אך למעשה, מצבם בבתי הספר האלה היה גרוע בדיוק כשל חיילים (ראה "מלקות על חילול השם" בזכרונות הרב). משך שירות החובה היה 25 שנים החל מגיל 18, כלומר יותר מ-30 שנה באופן מעשי, כיוון שבאופן רשמי שנות הלימודים במכינות הצבאיות לא נספרו. עצם הרעיון של גיוס חובה בסדר גודל כזה ולטווחי זמן כאלה לא היה המצאה רוסית מקורית – די להיזכר במוסד היינצי'רים הטורקי שהיה מוכר לרוסים היטב, אך הצו יושם באכזריות האופיינית לתקופה: רבים מהילדים שנקרעו ממשפחותיהם מתו עוד טרם הגיעם למכינות בהן הם היו אמורים ללמוד.

המוני היהודים, שישבו על אדמתם, והיו שומרי חוק באופן יחסי, היו פגיעים מאוד ללחץ השלטונות. גורם גדול לפגיעות זו היוותה מחלוקת החסידים והמתנגדים שקרעה את הציבור היהודי, ולאיבה ההדדית ואף אווירת המלשינות ששררה בעקבותיה. כך יצא, שהעם כלל לא היה מלוכד מבחינה אתנית ודתית כפי שטענו האנטישמים, אלא מפולג ושסוע. (הרב מזא"ה עצמו, שנולד מנישואיו של חב"דניק עם אישה ממשפחת מתנגדים סימל את קיצו של השלב המסוכן והקיצוני ביותר של השסע היהודי בתחום הזה).

למלשינות (בתקופה מאוחרת בהרבה) מוקדש חלק שלם של זכרונות הרב מזא"ה. חשוב לציין שתופעת המלשינות בהקשר של גיוס הקנטוניסטים פגעה פגיעה מכרעת ובלתי ניתנת לתקנה בסמכותה של הקהילה היהודית, שכן היתומים וילדי האלמנות היו בפועל הראשונים להימסר כקנטוניסטים, בסתירה חזיתית לאיסור התורה לחוץ יתומים ואלמנות.

למעשה, יש להתפלא על כך שקנטוניסטים כה רבים הצליחו לעבור את כל מסכת היסורים והנסיונות ולא התנצרו, אך ההשלכות המשמעותיות באמת של גזירת הקנטוניסטים הגיעו רק לאחר תקופה ארוכה. בשל המצוקה הכלכלית רבים מן היהודים ניסו להיחלץ מתחום המושב (ראה בהמשך). בעוזבם את קהילותיהם, הם ראו בקהילות לא רק את מעוז המסורת והזהות, אלא גם את המקור לתופעות והתנהגויות שלא עוררו סימפטיה בלשון המעטה. עובדה שבסופו של דבר הקלה מאוד את עבודתם של הבולשביקים בנוגע להטמעתם של היהודים מבחינה דתית ורוחנית, וכפייתם לסוג חדש של עבודה זרה במסווה שלילת הדת: "האתאיזם הלוחמני". ההשלכות ארוכות הטווח האלה של גזירת הקנטוניסטים התממשו בשלהי תקופת עבודתו של הרב מזא"ה במוסקבה.

1856–1859 – תחילת הרפורמות של אלכסנדר השני

הרב מזא"ה נולד שלוש שנים לאחר המלכתו של אלכסנדר השני וההכרזה שלו מה-26 באוגוסט של שנת 1856, שביטלה את גזירת הקנטוניסטים שלוחת הרסן.

1861 – ביטול הצמיתות

מוסד הצמיתות ברוסיה נבדל באופן מובהק ממוסדות מקבילים באירופה המערבית, ביציבותו ופראיותו. באירופה כוחות השוק, הצורך בידיים עובדות והזדקקותם של בני האצולה לכסף מזומן טשטשו את יסודות הצמיתות מאות שנים טרם ביטולו ברוסיה. מוסד זה ספג מכה חזקה עוד בזמן הדבר השחור, שהביא למחסור חסר תקדים בכח העבודה, וכמעט בכל מקום הביא להחייאת זכותם של החקלאים למעבר חופשי בין אחוזות, שכן אותם האצילים שאליהם היו החקלאים בורחים היו מסרבים להחזירם לאדוניהם. ברוסיה, לעומת זאת, ההקפדה על חוקי הצמיתות רק הלכה וגברה החל מן המאה ה-17 אולי אף עד תקופת מלכותו של ניקולאי הראשון (1825–1855).

חוסר עצמאותם של האצילים עצמם תם רק עם הצווים של פטר השלישי (1761–1762), שאושרו בעיקרם לאחר מכן על ידי יקטרינה השנייה (1762–1796). לפני כן, האצילים היו מחוייבים בשירות צבאי, ואחוזותיהם לא היו בבעלותם, אלא רק בחזקתם, שהייתה מותנית באותו השירות הצבאי. כך, רק בשלהי המאה ה-18 ברוסיה הופיעו לראשונה אנשים חופשיים כלשהם, שכן עד אז כל תושבי רוסיה היו מחוסרי זכויות בסיסיות, אם כי בהחלט בדרגה משתנה. עם זאת, גם לאחר שחרורם של האצילים, מצבם של החקלאים המשיך להחמיר. שארית זכויות המעבר שלהם מאחוזה לאחוזה הלכה והוגבלה במחוזות "רוסיה הקטנה" (אוקראינה). מכירתם של צמיתים, בין היתר תוך פירוק משפחותיהם, הייתה נוהג מקובל.

מציאות זו גרמה לנזק אדיר לחברה בכללה בין מבחינה מוסרית ובין מבחינה כלכלית. מוסד הצמיתות שולב עם מוסד ה"קהילה" – שיטת תשלום המיסים הקולקטיבית, שהייתה מעין גרסה מוקדמת של הקולחוז הסוציאליסטי, שנוצר למעשה לשם אותה המטרה גם כן. שני מוסדות השעבוד האלה: הצמיתות והקהילה, קיבעו את פיגורה של רוסיה בכל התחומים.

לאחר ההפסד במלחמת קרים (1854), החברה הרוסית המוכה בהלם, שיוצגה בעיקרה על ידי אצילים בעלי עבדים, כבר לא התנגדה לביטול הצמיחות. גורם נוסף (מעבר לעצם ההפסד) שפתח את הדלת לרפורמות היה התהפכות מגמת גידול אוכלוסיית הצמיחים. בין תחילת שנות ה-30 של המאה ה-19 ועד רישום האולוכסין האחרון טרם יישום הרפורמות ב-1857, אחוז אוכלוסיית הצמיחים ירד מ-45 ל-34.5 מאוכלוסיית האימפריה.

הרפורמה אמנם לא נגעה כלל ל"קהילה", והתעלמה מפתרון בעיית הקרקעות, כך שבמהות העניין, החקלאים שוחררו מן הצמיחות ללא אדמה כלשהי לעבד, אך בכל זאת מדובר היה בפריצת דרך עצומה קדימה.

1864 – הרפורמה המשפטית

אחת הרפורמות החשובות ביותר של אלכסנדר השני הייתה הרפורמה המשפטית. היא החלה ב-20 בנובמבר 1864, 18 שנים לפני התקבלותו של הרב מזא"ה לפקולטה למשפטים באוניברסיטת מוסקבה. הרפורמה הזאת ביססה את תהליך התפתחותה של מערכת המשפט הרוסית לכדי זרוע שלטונית עצמאית וחסרת פניות באופן יחסי. בעקבות הרפורמה המשפטית, קרנם של המשפטיים ועורכי הדין עלתה מאוד. במסגרת התהליך המשפטי החדש, שהפך להרבה יותר שקוף וחשוף לציבור, תפקיד עורך הדין נהיה משמעותי בהרבה, הן מבחינת ידיעותיו המקצועיות והן מבחינת כושר הנאום שלו. לא פעם עורכי הדין היו מחלצים מהמושבעים פסקי דין מזכים, ונאומי ההגנה של עורכי הדין המפורסמים היו מתפרסמים בתקשורת ומעוררים התפעלות בציבור הרחב.

1881 – רצח הקיסר אלכסנדר השני

אלכסנדר השני נרצח על ידי טרוריסטים "נארודניקים" – פלג סוציאליסטי בעל גישה לא מרקסיסטית. באותו יום היו מתוכננים הצעדים המעשיים הראשונים לפתיחת תהליך מתון של חקיקת חוקה, אך על כס הקיסר עלה בנו של אלכסנדר השני: אלכסנדר השלישי.

ביחס ליהודים, התקבלו באופן מיידי שורה של צעדים אנטישמיים הפגנתיים: מכסות והגבלות נוספות בקבלה לאוניברסיטאות, איסור קבלה לאקדמיית הרפואה הצבאית; גירושם של חלק מן היהודים מערים מסוימות. בנוגע לרוסיה באופן כללי, הבעייה המרכזית בטווח הארוך הייתה עצירתן המוחלטת של הרפורמות.

באזור הכפרי, איפה שהתגורר הרוב המוחץ של האוכלוסייה, השלטון החדש תמך בהשארות על כנו של מוסד ה"קהילה" הארכאי והלא יעיל באופן קיצוני מבחינה כלכלית. נזקו היה בהצבת מחסומים בדרכם של חקלאים חרוצים ועצמאיים מלהצליח מחוץ לגבולות ה"קהילה". כך, השלטון עצמו נתן לגיטימציה נוספת לאויביו: הנארודניקים והסוציאליסטים, בנוקטו בפועל בשיטתם שלהם לארגון חיי החברה ללא רכוש פרטי. המתחים החברתיים הקשורים לחוסר היכולת להתפרנס במידה מספקת, והשארית מרבית האוכלוסייה ללא רכוש פרטי משמעותי התפוצצו במסגרת המהפכות של ראשית המאה ה-20.

1881–1894 – שלטונו של אלכסנדר השלישי

בשנות השלום של שלטון אלכסנדר השלישי המדינה התפתחה במהירות על בסיס הפוטנציאל של רפורמות אביו, אלכסנדר השני. המדינה הפחיתה באופן חד את התערבותה בענייני הפרט, והמיסים נשארו

יחסית נמוכים. כמות עצומה של חקלאים שנשארו ללא חלקות אדמה מספיקות נהרו לערים, ובכך סתרו את מגמת עליית המשכורות של המשרות שלא דרשו מיומנות.

1855–1917 – הבסיס החוקתי של התיישבות היהודים

תחום המושב הוגדר על ידי יקטרינה השנייה בשנת 1794, לאחר שחלוקת פולין הותירה בשטחה של רוסיה המוני יהודים. הקנטוניסטים המשוחררים החזיקו בזכות יוצאת הדופן ביחס לאחיהם היהודים לחיות מחוץ לגבולות תחום המושב עוד בימי ניקולאי הראשון (1825-1855). תחת אלכסנדר השני, חוג היהודים בעלי הזכות הזאת הורחב בהדרגה. סוחרים מהגילדה הראשונה (מבין שלוש) קיבלו את הזכות הזאת ב-1859. לאחר מכן קיבלו אותה סוחרים מהגילדה השנייה ב-1861 (תחילה רק בקייב); סטודנטים ובוגרי אוניברסיטאות עם תואר דוקטור או מאסטר (1861); בעלי מומחיות ומקצועות מסויימים, ובפרט מכונאים, ומבשלי יין שרף ובירה (1865); מגוייסים ששוחררו לאחר תקופת ניקולאי הראשון (1867); עוזרי רוקחים, רופאי שיניים, חובשים ומיילדות (1879). בנוסף לכך, רופאים ואנשים עם השכלה גבוהה יכלו לקחת איתם מתחום המושב לא רק את בני משפחותיהם, אלא אף עד ארבעה משרתים (1906).

תחום עיסוק נוסף שהקנה את הזכות להתגורר מחוץ לתחום המושב היה הזנות המקצועית ברשיון. אפשרות זו שימשה לא פעם נשים יהודיות צעירות ומהוגנות ממשפחות טובות ועשירות, שרצו להמשיך את השכלתן באוניברסיטאות. תופעת ה"זונות" שהיו מתגלות כבתולות בבדיקות הרופא התקופתיות (המחויבות בחוק לכל הזונות ברשיון) ידועה היטב, וקשורה בדיוק לנשים מסוג כזה. את חלקן היו מגרשים בחזרה אל תוך תחום המושב, אבל חלקן הצליחו להיאחז תודות לחוסר רצון הרשויות לתת פומביות לתופעה כזאת. עם זאת, יש לציין שכמות קטנה של נשים יהודיות ממשפחות של עוני מרוד ומצוקה כלכלית קיצונית אכן עבדו בזנות של ממש.

המצב בערים הגדולות הורע משמעותית מבחינת היהודים לאחר הירצחו של אלכסנדר השני, שהיה אנטישמי מתון בסך הכל, ועלייתו לכס הקיסרות של אלכסנדר השלישי, שהתוודה פעם בפני מושל ורשה על כך ש"ליבי שמח כאשר מכים את היהודים, אך אסור להרשות זאת, שכן מהם מתעשרת אדמת הרוסים". הנזק העיקרי ליהודים שהוסב בתקפת אלכסנדר השלישי לא היה תוצאה של חוקים חדשים נגדם, אלא תוצאה של השימוש היצירתי בחוקים הקיימים ואכיפתם. כך, למשל, ב-29 במרץ 1891 הופץ חוזר בנוגע ל"איסור החל על יהודים בעלי מקצועות, מבשלי שיכר ויי"ש, ובכלל מומחים בכל התחומים לעבור להתגורר במוסקבה או במחוז מוסקבה". על פי התעקשותו של הארכידוכס סרגיי אלכסנדרוביץ', ב-1890 נכנסה למעשה לתוקף במוסקבה חקיקה מקומית אנטישמית מיוחדת. לפרברים מסויימים של מוסקבה הוענקה הגדרה כפרית עם המטרה היחידה של גירוש היהודים משם, באמצעות שימוש ב"תקנות הזמניות" של שנת 1882. במהלך פחות משנה אחת בין 1891 ו-1892 ממוסקבה (וגם רוסטוב שעל נהר הדון) גורשו יהודים בעלי מקצועות וחיילים משוחררים עם משפחותיהם במספר כולל של 38 אלף איש!

1881–1920 – ההגירה הגדולה לארצות הברית

אנטישמיות רשמית, ואנטישמיות "עממית", פוגרמים, העוני של תחום המושב, וכמובן גם המלחמות והמהפכות דחפו את המוכשרים, החרוצים ובעלי היוזמה מבין היהודים להגר לארצות הברית. בארצות הברית, "א-גאלדנע מדינה", נפתחו בפניהם אפשרויות של חיים ראויים מבחינה כלכלית ומוסרית בסביבה בטוחה באופן יחסי. רק בתקופה המצויינת בלבד עברו (או שמא נאמר ברחו) משטח האימפריה הרוסית לארצות הברית יותר משני מיליון יהודים. הנהירה העצומה של היהודים לארצות הברית הייתה שקולה

לברירה טבעית בסימן שלילי, מכיוון שאותם יהודים בעלי יוזמה שנשארו בכל זאת ברוסיה, בדרך כלל הפנו את מרצם לא לכיוונים של יצירה.

היעדר המוכנות של ההנהגה הדתית לתמוך בתהליך הטבעי של הבריחה לארצות הברית ולהוביל אותו היה בעל השלכות קשות על קהילות היהודים בארצות הברית, שהפכה בעקבות השואה למרכז היהודי הגדול בעולם.

עד שנת 1921 הכניסה לארצות הברית הייתה חופשית למדי, אך עם הכנסת מכסות ההגירה בשנת 1921, ועם קיבוען בחוק בשנת 1924, אפשרויות ההגירה של היהודים לארצות הברית אמנם לא נעלמו, אך צומצמו באופן משמעותי.

1894 – מות אלכסנדר השלישי

ניקולאי השני, בנו של אלכסנדר השלישי, הומלך, והיה במשך רוב שנות מלכותו אדיש לחלוטין לרוב המוחלט של ענייני ניהול המדינה, פרט לתחום אחד שהיה קרוב לליבו: האנטישמיות. בהיותו תומך נלהב של השארת תחום המושב על כנו, הוא כמעט ולא הסתיר את אהדתו לפורעים. מנגד, תקופת התעוררותו של הקיסר ניקולאי לניהול ענייני הממלכה בין 1914 ל-1917 (חוק היובש, ניהול המשק הריכוזי ועניינים רבים נוספים) הייתה בעלת השלכות גורליות עבור המדינה, ועבור משפחתו האישית.

1896 – האסון בזמן הכתרת הקיסר בשדה חודינקה

ב-18 במאי (30 במאי לפי התאריך הגריגוריאני)¹ נערכה במוסקבה הכתרתו של ניקולאי השני. לכבוד ההכתרה הוכרוזו אירועים המוניים, שכללו כמקובל חלוקת מתנות ואוכל. בשדה חודינקה במוסקבה, היכן שאורגן הכיבוד וחלוקת המתנות, היה אתר חפירה שממנו הופקו חימר וחול לצרכי בנייה. כתוצאה מהצפיפות של ההמונים (נאספו שם כחצי מיליון איש) אנשים החלו להימחץ ורבים נפלו לחפירה. במהלך האסון נמחצו למוות או נפלו אל מותם כ-1300 בני אדם. הטרגדיה תוארה בין היתר על ידי העיתונאי והסופר גילארובסקי. עם זאת, חגיגות ההכתרה לא בוטלו, מה שעורר תגובה שלילית ביותר בציבוריות.

1903–1905 – מלחמת רוסיה עם יפן והתבוסה בה

יפן הייתה מדינה עם משאבים כלכליים ועם עתודות מחצבים זניחים לעומת האימפריה הרוסית. לצורכי מלחמה בהיקף מלא חסרו לה דלק, שמנים, חלקי חילוף וחימוש – בין היתר בשביל הצי העוצמתי שהיא הספיקה לבנות לקראת המלחמה. נסיבות ברות מזל באופן יוצא דופן מבחינת הערבויות של ארצות הברית אפשרו ליפן לפתור את בעיות הכלכלה ולהנחיל לרוסים תבוסה. העזרה שארצות הברית הושיטה ליפן בדמות הערבויות התבססה על יוזמתם של בנקאים יהודים (יעקב שיף ואחרים), שהיו מלאי כעס בעקבות הפוגרומים ברוסיה (בפרט פוגרום קישינב ב-1903), וחוסר המעורבות המוחלט של השלטונות, שהתבטא בסירוב להגן על היהודים ולהעניש את הפורעים אף למפרע.

ברוסיה היו בטוחים בתחילת המלחמה בכך שהניצחון יהיה קל ומהיר, אך השלטונות הרוסיים לא השכילו להפיק את הלקח מן התבוסה. תחת זאת, הם הפיצו את מעשה הזיוף: "פרוטוקולים של זקני ציון" בניסיון, בפעם המי יודע כמה, להפנות כלפי יהודי רוסיה את זעם ההמונים שנבע מן התבוסה במערכה.

¹ המעבר מלוח השנה היוליאני לגריגוריאני ברוסיה בוצע אחרי המהפכה הבולשביקית בפברואר 1918.

מהפכת 1905

המהפכה החלה בתחילת שנת 1905 ונמשכה למעשה עד 1907, אז דוכאה סופית. באוקטובר 1905 ניתן מניפסט (מנשר) ע"י ניקולאי השני: הוכרז על הקמת המוסד הרוסי הממלכתי הראשון ("דומה" – בית הנבחרים של רוסיה) שהגביל את האבסולוטיזם הרוסי, ו"העונקו" באופן פורמלי חירויות וזכויות פרט.

עלילת בייליס – 1911–1913

מנחם מנדל בייליס היה מנהל עבודה במפעל לבנים קטן שהואשם ברצח נער רוסי, שנרצח ככל הנראה על ידי פושעים פליליים שחששו שיחשוף אותם. השלטונות (חצר הצאר, משרד המשפטים וכן פעילים של חלק מן המפלגות המלוכניות) הפעילו לחצים על החקירה. כתוצאה מכך הגרסה הפלילית של האישום הוחלפה באישום ברצח פולחני מטעמי דת. הנסיון לקבל מהמושבעים (12 אנשים חסרי השכלה) הרשעה ביחס לבייליס נכשל כתוצאה מההגנה המשפטית היעילה, ועל רקע היעדר הסמכותיות של הרשויות. כך, עלילת בייליס הפכה לאישור היעילות של הרפורמות המשפטיות של אלכסנדר השני: למרות לחץ משמעותי מצד הממשלה, בית המשפט העצמאי הוציא פסק דין שלא היה לרצון הרשויות. יש לציין, שחלק מהערכאות הנוצריות והאנטישמיות השמרנים יצאו ממגוון סיבות נגד האישומים המפוברקים. בין היתר, הפעיל המלוכני שולגין (Vasily Shulgín) טען לאחר מעשה שהוא לא היה משוכנע באשמתו של הנאשם, אך היה משוכנע בהחלט בנזק שהרשעה כזאת תביא למעמדה של המלוכה. השלטונות האנטישמיים ספגו במהלך המשפט תבוסה משפילה, ואת עדותו של הרב מזא"ה ניתן לקרוא בדיווח המקורי מן המשפט.

1914 – ראשית מלחמת העולם הראשונה

חוק היובש חיסל את אחד ממקורות ההכנסה העיקריים של קופת הקיסרות (25-30%). התחום השני בחשיבותו – ענף הייבוא והייצוא – סבל כמובן ממיתון עם הפיחות בסחר העולמי. מימון המלחמה בוצע במידה רבה באמצעות אינפלציה. אחד מראשי הממשלה הרוסית גורימקיין (Goremykin) אמר: "אז מה האסון בכך שאיבדנו 800 מיליון רובלים בהכנסות האוצר? נדפיס במקומם 800 מיליון רובלים אחרים".

1915 – התקדמות הצבא הגרמני בחזית המזרחית

תבוסות של הצבא הרוסי בחזית. האשמים הם כמובן היהודים. הצבא בעידוד מלא של המפקד העליון – הקיסר עצמו – מארגן פוגרומים נגד יהודים וגירוישים המוניים.

1916 – מדיניות ממשלתית של הרס עצמי

השלטון מנסה לקבע את המחירים של המוצרים, למרות האינפלציה, וכתוצאה מכך מחסל את הסחר החופשי. הכסף מאבד את הערך שלו. כניסה לתוקף של אישום פלילי על סחר חופשי ("סיפיקולציה"). ב-1916 הקיסר מאשר אישום פלילי על סחר חופשי בלחם. התוצאה: מחסור באוכל, ותורים ללחם.

1917 – מהפכת פברואר

בתורים ללחם (שכלל לא הגיע) בבירה פטרבורג מתחילות מהומות המוניות. הצבא מסרב לבוא לעזרת המשטרה, והשלטון המלוכני קורס. השלטון החדש – "הממשלה הזמנית" – מבטל את כל התקנות

האנטישמיות שנועדו לאפליית יהודים. שיויון זכויות. המדיניות הכלכלית של השלטון הצארי הקודם נשאת בגדול ללא שינוי.

1917, 7–8 בנובמבר – המהפכה הבולשיביקית

תפיסת השלטון על ידי הקומוניסטים. תחילתו של הטרור וחיסול של קצינים. ב-28-12 בנובמבר נערכות בחירות לאסיפה המכוננת. הרב מזא"ה נבחר להיות נציג מטעם הוועד הלאומי היהודי מפלך מוהילב. הבולשיביקים (קומוניסטים) זוכים ב-159 מושבים בלבד מבין 707. מיד לאחר הכינוס הראשון ב-5-6 בינואר בשנת 1918, הבולשיביקים מפזרים את האסיפה המכוננת, ומתחילה מלחמת האזרחים. החמרה של המדיניות נגד השוק החופשי. נסיון לפתור את בעיית האספקה של הערים באמצעות שוד האיכרים והוצאות להורג של הסוחרים. התוצאה: רעב.

1917 – צ'ק., לוביאנקה

בזכרונותיו של הרב מוזכר ה"צ'ק." (Cheka) – "ועד החירום". ב-20 בדצמבר 1917 הוקם הצ'ק. (באופן רשמי: "ו.צ'ק." – ועד החירום הכלל-רוסי) תחת מועצת הקומיסרים העממיים (הממשלה החדשה של השלטון הבולשיביקי).

הגוף החדש הפך למשטרה פוליטית (כאשר ולדימיר לנין, מנהיג הבולשיביקים, הבטיח באוגוסט 1917 לבטל לנצח את עצם קיומה של משטרה פוליטית). במהלך הארגונים מחדש ושינויי השמות הארגון נקרא: "ו.צ'ק." (VeCheKa), "א.ג.ה.פ.ה.או" (OGPU), "א.ק.ה.ו.ה.דה" (NKVD), "א.ק.ה.ג.ה.בה" (NKGB), "א.ס.ג.ה.בה" (MGB) ולבסוף הק.ה.ג.ה.בה (KGB), או בקיצור קג"ב. הארגון נושא באחריות למותם של מיליונים, ובסבירות גבוהה אף עשרות מיליונים.

על סמך מיקום המטה המרכזי במוסקבה בכיכר ה"לוביאנקה", המוסד נקרא בשיחות בפי העם פשוט "לוביאנקה".

1918–1920 – פוגרומים במהלך מלחמת האזרחים

מלחמת האזרחים לוותה בפוגרומים רבים נגד האוכלוסייה היהודית. מידיהם של הפורעים נרצחו על פי הערכות שונות בין 50 ל-200 אלף יהודים. רוב הפוגרומים נערכו באוקראינה. לאחר ההתקדמות חסרת המעצורים של הצבא הגרמני ב-1918 לתוך שטח האימפריה, אוקראינה נהפכה לזירת מלחמה לא רק לצבאות הלבנים והאדומים, אלא גם של כנופיות רבות ומיליציות לאומניות אוקראיניות ופולניות. האחריות המרכזית לפוגרומים היא על כתפי הלאומנים האוקראינים, הקוזאקים המתנדבים של הצבא הלבן ועל כנופיות לא סדירות. הנהגת הלבנים, כמו גם הנהגת הלאומנים האוקראינים, גינתה במילים את האנטישמיות ואת הפוגרומים, אך לא נקטה בשום צעדים כלל להפסקתם ולהענשתם של הפורעים. כמות הקורבנות והיקף הפוגרומים מעיד על כך שהפוגרומים היו מאורגנים, ושבארגון הפוגרומים עסקו, לכל הפחות, קצינים בכירים.

1920, נובמבר – נפילת קרים

נפילת קרים – המעוז האחרון של הלבנים, ותחושתם של האדומים שאין יותר דין או דיין מצאו את ביטויים ברציחות המוניות של עשרות אלפים בשטח חצי האי. זאת כדוגמית ומעין מבוא ליחס השלטון הבולשיביקי כלפי האוכלוסיות הכבושות ברוסיה. הרעב בינתיים התגבר.

1918–1921 – החיים בערים הגדולות בזמן מלחמת האזרחים תחת

משטר הקומוניזם הצבאי

עד מלחמת העולם הראשונה, כעשרים אחוז מאוכלוסיית רוסיה התגוררה בערים. מתחילת 1918 החיים המתוקנים בערים הגדולות, שגם ככה עוותו לחלוטין על ידי המדיניות הכלכלית של השלטון הצארי הקודם מפסיקים כליל. ההלאמות, השוד הממשלתי והשוד של בנדיטים פרטיים, ההשוואה של פעילות עסקית הוגנת רגילה (יזומה פרטית) והפילית (שוד) הביאו תוצאות מהירות וצפויות. המצב הוחמר בקביעות עקב העובדה שהעיסוק בשוד היה מסוכן פחות מהעיסוק במסחר.

קריסת המשקים העירוניים. הפסקת אספקת המים הזורמים, החימום ואפילו הביוב. אספקת חשמל בלתי סדירה. כל האספקה ומוצרי הצריכה החיוניים נעלמו יחד עם היעלמות השוק החופשי. אוכלוסיית הערים קרסה בערך פי שתיים. רבים מתו מרעב ומחלות או ברחו לכפרים.

הרס ה'שוק' (הכלכלה הקפיטליסטית) תמיד היה מטרה ראשית של הסוציאליסטים והקומוניסטים, אך ב-1918 האמצעים חסרי התקדים שננקטו הוצדקו על ידי הבולשיביקים גם בטענות של צרכי המלחמה. הניסיון להשיג שליטה ממשלתית מוחלטת על החיים של הפרט כונה באופן רשמי "קומוניזם מלחמתי". הקומוניסטים לא הצליחו לממש את המדיניות המוצהרת, והם הטילו את האחריות לכישלון במעשי חבלה מכוונת מטעם הבורגנים והסוחרים הזעירים "נושאי השקים".

בינתיים, הנתביב המרכזי בו הגיעה אספקה כלשהי לערים בין 1918 ו-1919 היה בדיוק באמצעות אותם סוחרים זעירים בעלי יזומה שהעבירו את סחורתיהם בשקים. הסוחרים הללו החליפו את סחורתם תמורת זהבם ותכשיטיהם של יושבי הערים, וסיפקו להם מזון בסיסי. במידה פחותה מכך האספקה התבססה גם על שוד ממלכתי מאורגן של האיכרים באמצעות כנופיות מיוחדות, או "גדודי אספקה" כפי שהכנופיות כונו. היקף ההפקעות נקבע על פי הערכת עין בהתאם לשטח החלקות המעובדות, מה שהוביל להקטנת שטח העיבוד. על פי זכרונות איכרים מאותה תקופה, פעמים רבות החרימו את כל התבואה שנמצאה וחסל. בהמשך, עם חיסולם של הסוחרים העצמאיים, מצב האספקה בערים הוחמר עקב חוסר יכולתן של הכנופיות למלא את מקום עסקאות החליפין הרצוניות.

בתוך הערים חלק גדול מן הצרכים של האוכלוסיה סופק באמצעות השוק השחור בעסקאות חליפין פרטיות. תפקיד עצום במסחר הזה מילאו עתודות הזהב ומוצרי היוקרה שהיו בידי האוכלוסיה העירונית ועדיין היו בעלי ערך וביקוש גבוה. ביקוש גבוה היה גם לדלק, אוכל ומוצרי טבק. בערים הגדולות ביותר התקיים ייצור נשק ותיקון רכבות וקרונות בניהול השלטונות. ברמה הפרטית, עסקאות החליפיים כללו גם את שירותי הרופאים ושירותי תיקונים. בעקבות הביטול דה-פאקטו של חוק היובש מ-1914 התקיים מסחר ב"סאמוגון" – משקאות אלכוהוליים חזקים מזוקקים באופן מאולתר.

חוסר היכולת של הקומוניסטים לעצור את ההידרדרות הקטסטרופלית של תנאי החיים הביאה להתגברות ההתנגדות (ביטויים קיצוניים שלה כללו את ההתקוממות בקרונושטאדט ואת מרד האיכרים בחבל טאמבוב). המצב הידרדר לכדי רעב ב-1921 באזור הוולגה עם תופעות המוניות של אכילת בני אדם

ומכירת בשר אדם במקולון, ולבסוף בלית ברירה להיתר חלקי של פעילות השוק החופשי במסגרת ה"מדיניות הכלכלית החדשה".

1928–1921 – המדיניות הכלכלית החדשה "נאפ" NEP

עם נפילת קרים בנובמבר 1920 הסתיימה באופן רשמי מלחמת האזרחים בשטח המרכזי של רוסיה. שלטון הבולשיביקים השתרר על כמעט כל השטח של המחוזות הרוסיים גופא של האימפריה, להוציא את מזרח סיביר והמזרח הרחוק. את הרעב והכשלונות של הקומוניזם המלחמתי לא ניתן היה עוד להסביר באמצעות חבלות מכוונות של הסוחרים הזעירים, כיוון שהם הוצאו ברובם להורג בירייה, או הפסיקו את פעילותם. המרידות החדשות הפחידו את הקומוניסטים, והם קיבלו החלטה להתיר באופן זמני לאוכלוסיה לדאוג לאספקת מזונה בעצמה. מדיניות חלוקת האספקה הממשלתית בוטלה (צו המועצה הסובייטית העליונה ממרץ 1921). "גודי האספקה" פורקו, ובהדרגה הותרו עסקאות החליפין באופן רשמי. שינוי כיוון זה קיבל את הכינוי "מדיניות כלכלית חדשה".

במקביל למדיניות זו ובעקבותיה חששם של הקומוניסטים משחיקת שלטונם הביא להתגברות המאבק בכל צורה של חשיבה עצמאית וחורגת מקו המפלגה הרשמי החל מן האיסור על קיומן של סיעות בתוך המפלגה הקומוניסטית גופא בהחלטת כינוס המפלגה העשירי. סמכויות ה-וה.צ'ה.קה לא צומצמו, ושום ערבויות לחירויות פרט וחירויות פוליטיות לא ניתנו – אם כבר להיפך. השלטונות דאגו במפורש לכך שזכויות כאלה לא יוענקו באופן רשמי.

המדיניות הכלכלית החדשה נמשכה עד שנת 1929. במקומה החלה מדיניות הקולקטיביזציה ההמונית: אילוץ החקלאים להתאגד במשקים קולקטיביים שהוקמו לצורך נוחות השלטונות בהפקעת היבולים והתוצרת.

1928–1921 – האפשרויות להגירה תחת הבולשיביקים

בעשור הראשון לאחר מלחמת האזרחים היציאה מהמדינה שלא בצו השלטונות למשימה ספציפית, אלא ל"עניינים אישיים", כלומר מרצון חופשי, "לצרכי רפואה, מפגש עם קרובי משפחה או הגירה" נותר בגדר האפשרי. עם זאת, להוציא קבוצות של קהילות פרוטסטנטיות וקבוצות של מתיישבים גרמניים שפעלו תחת חסות גרמנית, מספר העוזבים היה זניח, במיוחד בהשוואה להגירה ההמונית, של תקופת מלחמת האזרחים בין 1918–1920, ובמזרח הרחוק עד 1922. הגירה המונית שהייתה למעשה פשוט בריחה. לצורך הגירה הייתה נחוצה הסכמה של השלטונות שלא פעם אכן העניקו אישור כזה, אך לא היה מדובר בחופש הגירה. על מנת להמחיש את העניין, נעיר כי הגירתו של בנו של הרב מזא"ה מברית המועצות ב-1928 הפכה לעניין שהוזכר בחדשות הפוליטיות הבין-לאומיות.

1930–1918 – היבסקציה והיהודים

"היבסקציה" – קיצור של "המחלקה היהודית של האינטרנציונל הקומוניסטי". פעילים יהודים אלה של המפלגה הקומוניסטית הצטיינו במיוחד ברדיפה של כל גילוי עצמאי מן השלטונות של חיים יהודיים. את היכרותם עם יסודות היהדות הם ניצלו על מנת לשרש כל גילוי של שמירתה בפועל. מאמצייהם ברדיפת הדת היהודית זכו ל"הכרת הטוב" מצד היהודים הנרדפים. רבני אותה הדור החשיבו את חברי היבסקציה לרשעים מסוכנים במיוחד, היות והם לא הסתפקו ברשעותם שלהם, אלא עסקו גם בכפיית אחרים להרשיע עמם.

בשנות השלושים היבסקציות פורקו לחלוטין על ידי השלטונות של המפלגה. את חברי היבסקציות ביקרו בחריפות דווקא על לאומנות יהודית (!), ובהמשך הם חוסלו לחלוטין בשנות הטרור הגדול 1937–1938.

המצב שבו האויבים המרים ביותר של המסורת היהודית התגלו בעצם כ"לאומנים יהודים" ציין את חיסולם המוחלט של הגילויים הציבוריים של היהדות בחינוך ובתרבות בברית המועצות, אפילו כשמדובר ביהדות חילונית לחלוטין. הדברים הגיעו לכך שעצם המונח "יהודי" הוצא משימוש לגיטימי בשיח התרבותי והפוליטי, והוחלף בביטוי המגושם: אזרחים בני הלאומיות היהודית.